

<https://doi.org/10.15407/socium2020.01.149>
УДК 339.5:316.4.066:341.355(477)«1990»

Боднарчук Т.Л., канд. екон. наук, науковий співробітник відділу економічної історії ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011, Україна, email: tatiana.bodnarchuk@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7682-487X>

ДЕТЕРМІНАНТИ ТА УМОВИ РОЗВИТКУ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1990-Х РОКІВ

Розкрито умови та чинники формування зовнішньоторговельних зв'язків України на початку 90-х років ХХ ст. Визначено соціально-політичні та економічні передумови становлення України як повноправного суб'єкта міжнародних економічних відносин, серед яких криза радянського народного господарства, макроекономічний спад, суспільно-політичні трансформації, погіршення міжнародного становища СРСР тощо. Встановлено, що з проголошенням незалежності було взято курс на реалізацію експортного потенціалу України, її конкурентних переваг на зовнішніх ринках, налагодження диверсифікованих торговельних, виробничо-коопераційних і науково-технічних зв'язків. Виконання поставлених завдань здійснювалось у складних зовнішніх і внутрішніх умовах, серед яких визначено, з одного боку, зменшення напруженості на світовій арені, розвиток глобалізації та регіоналізації, активізацію інтеграційних процесів, лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності, з іншого боку, складне внутрішньоекономічне становище України, відмічене падінням виробництва, гіперінфляцією, зниженням національного доходу, мінімізацією економіки, розвитком корупції, посиленням імпортозалежності країни, поглибленням соціальної диференціації тощо. Обґрунтовано вплив на розвиток зовнішньоторговельної діяльності України системи ендогенних чинників, зокрема, природно-географічних (вигідне географічне положення, багатий природно-ресурсний і трудовий потенціал), суспільно-політичних (зміна політичного режиму, розвиток інститутів демократії, значний воєнний потенціал), соціально-економічних (плюралізм форм власності, розвиток підприємництва та ринкової інфраструктури, лібералізація вітчизняної зовнішньоекономічної діяльності тощо). Встановлено систему детермінант екзогенного впливу на посилення конкурентних позицій України, серед яких виокремлено зростання ролі наднаціональних інститутів, інтернаціоналізацію виробництва, трансформацію європейського поділу праці, лібералізацію та інтенсифікацію співпраці між країнами Західної та Східної Європи тощо.

Ключові слова: економічна історія України, політико-економічні умови, екзогенні та ендогенні детермінанти, зовнішньоторговельні відносини, конкурентні переваги, експортний потенціал.

Bodnarchuk T.L., PhD. in Economics, scientific fellow, Department of economic history, SO “Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine”, 26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine, email: tatiana.bodnarchuk@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7682-487X>

DETERMINANTS AND CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF UKRAINE'S FOREIGN TRADE RELATIONS IN THE EARLY 1990'S

Paper dwells upon main conditions and factors of Ukraine's foreign trade relations formation in the early 1990's. Author determines socio-political and economic preconditions of Ukraine's becoming as a full-fledged subject of international economic relations, including the Soviet economy crisis, macroeconomic recession, social and political transformations, the deterioration of the USSR's

international position. It was defined that with the declaration of independence, a course was taken on realizing Ukraine's export potential, its competitive advantages in foreign markets, establishing diversified trade, industrial, cooperative, scientific and technical ties. The tasks were carried out in complex external and internal conditions, among which, on the one hand, was the reduction of tensions on the world stage, the development of globalization and regionalization, the activation of integration processes, the liberalization of foreign economic activity, and on the other hand, the difficult domestic and economic situation of Ukraine, noted by falling production, hyperinflation, declining national income, economic shadowing, corruption development, increasing country's import dependency, deepening of social differentiation etc. The author substantiates impact on the development of the foreign trade activity of Ukraine by the system of endogenous factors, in particular, natural-geographical (favorable geographical position, rich natural-resource, and labor potential), socio-political (change of political regime, development of democratic institutions, considerable military potential), socio-economic (pluralism of ownership forms, development of entrepreneurship and market infrastructure, liberalization of domestic foreign economic activity, etc.). The paper establishes a system of determinants of exogenous influence on strengthening the competitive position of Ukraine, among which author highlights the role of supranational institutions, the internationalization of production, the transformation of the European division of labor, liberalization, and intensification of cooperation between the countries of Western and Eastern Europe, etc.

Keywords: *economic history of Ukraine, political and economic conditions, exogenous and endogenous determinants, foreign trade relations, competitive advantages, exports potential.*

Характерними рисами сучасної моделі зовнішньоторговельної взаємодії України є досить низький рівень її інтегрованості у світовий ринок; нерозвиненість наявного експортного потенціалу; слабкі конкурентні позиції у сегментах готової та високотехнологічної продукції, сфері ділових, фінансових та інформаційно-комунікаційних послуг; високий рівень імпортозалежності національної економіки. Консервація екстенсивного характеру експорту, низький рівень його диверсифікації, хронічний дефіцит торговельного й платіжного балансу, відсутність відповідної політики стимулювання експорту та технологічного імпорту, “звичка” покривати макроекономічні дисбаланси зовнішніми кредитами – все це є реаліями вітчизняної зовнішньоекономічної діяльності, які стали перепонами на шляху ефективної інтеграції країни у світогосподарський простір та використання вигід від міжнародної торговельної взаємодії. Проте зазначені проблеми не є такими, що сформувалися сьогодні. Одні дісталися Україні у спадок від радянського минулого, а інші виникли через неефективну зовнішню політику, реалізовану у роки незалежності. З огляду на це, необхідним є з’ясування причин згаданих негативних тенденцій, що потребує історико-економічного узагальнення умов і чинників розвитку зовнішньоторговельних відносин України.

У цілому проблематика економічних трансформацій України на початку 1990-х років широко висвітлена у наукових працях вітчизняних істориків та економістів, зокрема, О. Івченка, В. Даниленка, С. Віднянського, В. Гейця, М. Скрипниченко, А. Гриценка, А. Даниленка, В. Небрат, Н. Супрун, П. Єщенко, Ю. Бажала, А. Гальчинського, Б. Малицького. Інтеграція України до світогосподарського простору, посилення вітчизняних конкурентних позицій на міжнародних ринках, формування моделі зовнішньоторговельної взаємодії у період незалежності – цим та іншим аспектам при-

ділено значну увагу у наукових доробках таких вчених, як А. Філіпенко, Ю. Пахомов, Д. Лук'яненко, І. Бураковський, Я. Малик, О. Чалий, В. Сіденко, Я. Жаліло, Л. Дещинський, Л. Васильєва-Чикаленко, Д. Крисанов. У дослідженнях із цієї тематики часто наскрізною є думка про ефективність обраної стратегії зовнішньоторговельної взаємодії незалежної України, реалізація якої виявилась у формуванні відкритої економіки й посиленні залежності країни від світового ринку, лібералізації зовнішньоторговельної політики, закріпленні сировинно-продовольчої спеціалізації країни у міжнародному поділі праці (МПП). Водночас недостатня увага приділена аналізу чинників та умов, які вплинули на вибір саме такої моделі зовнішньоторговельних відносин на початку 90-х років ХХ ст., що в цілому актуалізує необхідність проведення цього дослідження.

Мета статті – узагальнити внутрішні й зовнішні умови розвитку зовнішньоторговельних зв'язків України на початку 1990-х років, а також систематизувати ендогенні й екзогенні детермінанти посилення її конкурентних позицій як самостійного суб'єкта міжнародної економічної діяльності.

З проголошенням незалежності Україна отримала широкі можливості формування й реалізації власної стратегії зовнішньоторговельного розвитку та посилення національних конкурентних переваг у глобальному економічному просторі. Водночас становлення України як повноправного суб'єкта міжнародних економічних відносин відбувалось у досить складних і суперечливих умовах, а сам процес супроводжувався впливом низки внутрішніх і зовнішніх детермінант. Насамперед, побудова зовнішньоторговельних відносин України фактично здійснювалася в умовах відсутності історичної практики міжнародного співробітництва. У складі СРСР Україна була позбавлена автономії щодо участі у світогосподарських процесах: країна не мала власних посольств за кордоном та іноземних дипломатичних представництв у середині; державні чиновники УРСР не брали самостійної участі у міжнародних політичних й економічних заходах і не мали права підписувати двосторонні угоди про співробітництво; за державної монополії зовнішньої торгівлі експортно-імпорتنі операції проводилися лише з дозволу та через російський центр, а участь УРСР у системі міжнародних економічних відносин обмежувалася переважно співробітництвом з країнами Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). Національні інтереси були віддані на відкуп радянським стратегічним пріоритетам розбудови світового соціалістичного табору. Проте уже з кінця 80-х років ХХ ст. помітною стає певна децентралізація зовнішньоекономічної сфери, що передбачала уже безпосереднє включення України у міжнародну торговельну систему [1, с. 308].

У другій половині 1980-х років сформувалися суспільні, економічні та політичні передумови розпаду СРСР, а відповідно, й умови визначення державної суб'єктності України на міжнародній арені. Зокрема, серед них слід згадати такі, як глибока криза усіх сфер радянського народного господарства, макроекономічні диспропорції, суспільно-політичні трансформації, напруженість міжнародних відносин тощо. Негативними тенденціями характеризувався розвиток вітчизняної промисловості: найбільша питома вага основних фондів зосереджувалась у сфері важкої індустрії (майже 90%), а тому швидкими темпами скорочувалося виробництво предметів споживання;

зменшилась інтенсивність науково-технічного розвитку та обсяги капітальних вкладень; було закрито низку наукоємних виробничих об'єктів; знизилася рентабельність чверті вітчизняних промислових підприємств; звичним явищем стали товарні дефіцити та низька якість продукції [2, с. 22, 24; 3, с. 21, 26]. Занепадала й аграрна сфера: попри становлення приватної власності, фермерські господарства та кооперативи були нечисленними. Натомість домінуюча роль залишалася за екстенсивною колгоспно-радгоспною системою, яка характеризувалася низьким рівнем рентабельності (до 30% колгоспів) та продуктивності праці (частка ручної праці становила 70%) [2, с. 22; 3, с. 26]. Досить важкою була й загальна макроекономічна ситуація: скоротилося суспільне виробництво та національний дохід; поглибилися корупція, хабарництво, тіньові операції; знецінилася національна валюта, зростали темпи інфляції (у 1990 р. ціни збільшувалися до 25% на тиждень). Незважаючи на досить вагомий частку УРСР в радянській економіці, у 1990 р. Україна контролювала лише 5% виробленого ВВП [4, с. 20].

У другій половині 1980-х років помітними стали й негативні тренди розвитку зовнішньої торгівлі УРСР, зумовлені консервуванням її ресурсно-сировинного характеру. Зокрема, у 1988 р. зовнішньоторговельний оборот України становив 96,8 млрд руб., тобто третину всієї виготовленої валової продукції, при цьому 79% усього обсягу торгівлі припадало на союзні республіки і лише 21% – на зовнішню торгівлю [5, с. 515]. Певним кроком радянського уряду у напрямі розширення автономії союзних республік у сфері міжнародної торговельної діяльності стало прийняття у 1988 р. постанови “Про подальший розвиток зовнішньоекономічної діяльності державних, економічних та інших суспільних об'єднань і організацій”, яка фактично ліквідувала державну монополію, дозволивши підприємствам й фізичним особам виходити на зовнішні ринки й налагоджувати прямі контакти з іноземцями. Як наслідок, на території України з'явилися перші міжнародні спільні підприємства (МСП), значного розвитку набула прикордонна та бартерна торгівля. Зокрема, за 1987–1990 рр. в УРСР виникло 161 МСП, у створенні яких взяли участь партнери з 38 країн (серед лідерів – США, Італія, Кіпр, ФРН) [3, с. 26]. Легальною стала спекулятивна торгівля. Дедалі частіше приватні українські торговці везли на продаж до Польщі, Югославії, Угорщини, Румунії такі товари, як електроінструменти, побутову техніку, тканини й вироби з них, різні інструменти, прилади, посуд, горілку, спирт, цигарки тощо, а у зворотному напрямку – взуття, трикотажні й шкіряні вироби, магнітофони та відеоманітофони, уживані автомобілі, валюту [3, с. 39]. Таким чином, під кінець 1980-х років система вітчизняної зовнішньоекономічної діяльності набула нових рис: було ліквідовано монополію зовнішньої торгівлі, налагоджено низку корпоративних зв'язків між іноземними та вітчизняними підприємствами, створено підґрунтя для розвитку міжнародного бізнесу, активізувалася спекулятивна та бартерна торгівля.

Процес набуття Україною власної державності здійснювався в умовах змін і політичного середовища СРСР: наприкінці 80-х років ХХ ст. було реформовано радянську виборчу систему у напрямі ліквідації монопольної влади Компартії та введення багатопартійності; виявилися недоліки існуючих методів державного управління; почастишали національно-визвольні рухи та етнічні конфлікти, робітничі рухи, страйки та

мітинги, зокрема, в Литві, Азербайджані, Грузії, Молдові, Україні; політики втратили довіру населення через події Чорнобильської катастрофи; посилилася роль засобів масової інформації. Процес розпаду СРСР й визначення міжнародної право-суб'єктності України спричинили й світові події: припинення “холодної війни”, війна в Афганістані, наслідками якої стали низка санкцій з боку США проти СРСР, падіння цін на нафту у другій половині 1980-х років, руйнування єдності соціалістичного табору та розпад РЕВ тощо.

З проголошенням незалежності перед Україною постали два стратегічних виклики: з одного боку, проблема розбудови національної держави (відновлення національної ідентичності, перехід до ринкової економіки, розвиток інститутів демократії тощо), з іншого боку, необхідність адаптації до умов тогочасної системи міжнародних відносин і подальшої інтеграції до світогосподарського простору, але вже на основі суверенних прав. Україна отримала можливість вироблення власної зовнішньоторговельної політики та міжнародної конкурентної стратегії. Одним з пріоритетних завдань стало нарощування експортної бази, налагодження тісних дво- та багатосторонніх відносин з країнами-сусідами (зокрема, Польщею, Угорщиною, Румунією тощо), розвиток виробничо-коопераційної та науково-технічної співпраці з США, Канадою, країнами Західної Європи, інтеграція до міжнародних організацій і регіональних об'єднань [1, с. 309; 4, с. 31]. Поряд з реалізацією економічних інтересів важливими були й завдання щодо захисту національної безпеки та політичної незалежності країни, забезпечення різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку [6, с. 77]. Країна стала окремим суб'єктом у світовому економічному та політичному просторі в умовах його радикальних змін. Як зазначав С. Віднянський, “у ХХ ст., після закінчення Першої світової війни, розпаду існуючих до її початку світових імперій і розколу Європи після Другої світової війни на два антагоністичні воєнно-політичні блоки, крах СРСР й здобуття незалежності України та інших союзних республік стали третьою за значенням історичною подією, що докорінно перекроювала стратегічні вибудовування Старого Світу” [4, с. 18]. Внаслідок розпаду соціалістичного табору у світі сформувався новий міжнародний порядок, характерними рисами якого були: стрімкий розвиток глобалізації, посилення лідерства США, формування потужних регіонів і субрегіонів (північноамериканський, європейський, азіатський, африканський, латиноамериканський), трансформація МПП, посилення поляризації та нерівномірності економічного розвитку країн світу, зміна зовнішньополітичних та економічних пріоритетів тощо.

На початку 1990-х років Україна будувала власну систему міжнародного торговельного співробітництва в умовах зникнення глобальної двосистемності (Схід – Захід, комунізм – капіталізм) та двополюсності у міжнародних відносинах (СРСР – США), зменшення напруженості на світовій арені, впровадження геополітичного плюралізму, зміни процесів “холодної війни” та гонки озброєнь, необхідності розбудови системи глобальної безпеки [7, с. 161–163]. В умовах глобалізації та регіоналізації стиралися національні кордони, посилювалася політична та економічна роль окремих наднаціональних інститутів, активно розвивалися інтеграційні процеси, поширювалися неоліберальні моделі державного управління. Історично процес розпаду СРСР та утворення

нових держав збігся з об'єднанням Німеччини та Югославськими війнами. Ці чинники зумовили зміну балансу сил в Європі та визначили подальші тенденції й пріоритети зовнішнього курсу західноєвропейських держав. Провідні країни Західної Європи розглядали колишні радянські республіки як важливі торговельні партнери регіонального масштабу та вибудовували свою зовнішню політику в напрямі підтримки демократичного політичного процесу, сприяння розвитку ринкової економіки й включення країн до глобального розподілу праці, забезпечення інвестиційної й культурної присутності у східноєвропейському регіоні [8, с. 278]. В умовах розпаду РЕВ відбулася переорієнтація зовнішньої торгівлі колишніх радянських республік на країни Західної Європи, наслідком чого стала інтенсифікація взаємних експортно-імпорتنих поставок. Крім того, лібералізація зовнішньоекономічної діяльності сприяла значному припливу європейських інвестицій до новоутворених країн, створенню підґрунтя для розвитку міжнародного бізнесу, обміну науково-технічною інформацією.

На початку 90-х років ХХ ст. відбулося суттєве посилення ролі України як суб'єкта міжнародних торговельних відносин, підтвердженням чого стали такі тенденції:

– світове визнання правосуб'єктності України: на 1993 р. її незалежність визнали 132 держави світу [9, с. 53];

– розвиток дипломатичних представництв: на вересень 1992 р. в Києві уже працювало 32 посольства, а на липень 1996 р. Україна мала 64 дипломатичні установи у 49 країнах світу, у Києві – понад 70 представництв міжнародних організацій [1, с. 177];

– участь у міжнародних політичних, економічних і наукових заходах, зокрема, під егідою ЄС;

– запуск процесу євроінтеграції: у 1992 р. підписано Гельсінський заключний акт, а у 1995 р. Україна стала членом Ради Європи [10, с. 264];

– входження до міжнародних організацій: на 1 січня 1995 р. Україна стала членом 37 об'єднань і взяла участь у роботі 100 постійних або тимчасових органів у рамках міжнародних організацій [1, с. 219];

– прямі закордонні візити керівництва держави, зокрема, до Канади, США, Франції, Німеччини та налагодження міжпарламентських контактів;

– підписання низки двосторонніх угод з колишніми союзними республіками та іншими країнами світу про торговельно-економічне співробітництво: до кінця 1992 р. було укладено 35 двосторонніх і 88 міжурядових угод [11, с. 223];

– прийняття відповідного законодавства щодо посилення геополітичних позицій країни, а саме Законів України “Про дію міжнародних договорів на території України”, “Про встановлення дипломатичних відносин з державами – суб'єктами колишнього СРСР” (1991 р.), “Про іноземні інвестиції” (1992 р.), “Про загальні засади створення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон” (1993 р.), положення “Про дипломатичне представництво України за кордоном” (1992 р.).

За таких умов незалежна Україна мала значну перспективу щодо реалізації власного експортного потенціалу та посилення конкурентних позицій на міжнародних ринках. Водночас процес інтеграції до світогосподарського простору ускладнювався низкою несприятливих умов внутрішнього розвитку. Зокрема, ставши на шлях пере-

ходу від централізованої та планової системи господарського управління до ринкових форм господарювання, Україна зіткнулася з низкою економічних проблем. Фактично, економічний розпад радянської системи, який розпочався ще до політичного розпаду СРСР, в Україні трансформувалася в масштабний економічний колапс, що тривав до кінця 1990-х років [5, с. 521]. Уже в перші роки незалежності відбулося різке погіршення соціально-економічного становища країни: зниження обсягів промислового виробництва, збільшення частки нерентабельних підприємств, низька продуктивність сільського господарства, гіперінфляція, падіння національного доходу, зростання рівня державних витрат, стрімкий розвиток тіньового сектору, корупція, посилення імпортозалежності країни, поглиблення соціальної диференціації тощо. Серед причин важкого економічного становища країни можна виокремити такі:

- наявність великого воєнно-промислового комплексу (1/3 від загальносоюзного), тісно пов'язаного (близько 80% постачань) із загальносоюзною структурою виробництва, що вимагав величезних капіталовкладень і сприяв консервуванню екстенсивного типу економічного розвитку [5, с. 524];

- залежність від імпортного постачання енергоносіїв при значній затратній енергоємності промислового виробництва (особливо у сталеливарній і хімічній промисловості) [5, с. 524];

- низький рівень інноваційності виробництва та значна відсталість промислової матеріально-технічної бази (зношеність основних фондів на початку 1990-х років у різних галузях промислового виробництва коливалася в межах 40–60%);

- тривала радянська економічна політика, яка щодо України набувала яскравого колоніального характеру, сприяла вичерпанню стратегічних видів ресурсів, що стало чинником підвищення рівня імпортозалежності країни;

- 2/3 виробничо-технологічних циклів промисловості не були замкнені в Україні, а розкидані між різними соціалістичними республіками, з огляду на це, розрив економічних і технологічних зв'язків зумовив глибокі кризові тенденції у національному виробництві [10, с. 260–261];

- у спадок від СРСР дісталася нераціональна структура міжнародного вантажного сполучення, брак зовнішніх транспортних сполучень, нерозвиненість транспортної інфраструктури [1, с. 309];

- неефективність державного управління, що виявилась у нестабільності національного законодавства, бюрократизації державного апарату, відсутності чіткого розмежування функцій урядових органів.

На фоні складного економічного становища з початку 1990-х років уряд запустив програму приватизації, яка ще більше поглибила кризові тенденції. В одній зі своїх праць науковець В. Даниленко зазначав, що на той час вчені усвідомлювали необхідність приватизації як важливого чинника стимулювання виробництва та покращення економічного життя країни, однак розпочатий процес приватизації швидко охопила стихія “прихватизації” [2, с. 29–30]. Нова “бізнес-еліта”, яка йшла до влади з метою казнокрадства, доступу до державної власності, дешевих державних кредитів і дотацій, фактично зруйнувала перспективи ефективного розвитку національного виробництва. Чимало промислових підприємств були знищені, істотно скоротилося аграрне

виробництво, через незаконні махінації та корупційні схеми значна частка державного сектору опинилася в руках окремих фінансово-бізнесових груп. Найбільше “нові бізнесмени” були зацікавлені в доступі до національного багатства країни. Так, однією з найприбутковіших галузей на початку 1990-х років був експорт продукції металургійної та хімічної промисловості: купуючи її в Україні за внутрішніми цінами, що завдяки державному регулюванню не перевищували 10% від світових цін, нова “бізнес-еліта” продавала її на зовнішніх ринках уже за світовими цінами. Зокрема, доходи від таких операцій у 1992 р. сягнули 4,1 млрд дол. США або 20% ВВП України [5, с. 526]. Колосальні прибутки у приватні руки йшли й від транзитної торгівлі енергоресурсами. У спадок від СРСР Україна отримала унікальну газо- і нафтотранспортну систему, яка становила гігантський транзитний коридор до країн Західної Європи. Вартість газотранспортної системи в 1995 р. міжнародні експерти оцінювали у 22–28 млрд дол. США, а її пропускну спроможність – у 170 млрд куб. м газу на рік. Не менш потужною була й нафтова галузь: мережа нафтопроводів (“Дружба” і Придніпровський нафтопровід) та шість нафтопереробних заводів [5, с. 526–527]. Внаслідок неефективної системи державного управління й провалу програми приватизації скоротилося промислове та сільськогосподарське виробництво, підвищився рівень імпоротної залежності внутрішнього ринку, контроль за стратегічними напрямками зовнішньоторговельної діяльності країни опинився в руках окремих бізнес-структур. Крім низького рівня економічного розвитку, ускладнювалося й соціальне становище в країні: голосуючи за незалежність, більшість громадян керувалися не націоналістичними принципами, а мотивами підвищення рівня життя. Натомість через поглиблення економічної кризи, неефективну економічну та соціальну політику Уряду, монопольну владу окремих фінансово-промислових груп поглиблювалася соціальна диференціація та майнова нерівність, знецінювалися доходи населення, знижувалася купівельна спроможність, падав рівень довіри до державної влади, зростала трудова міграція.

Перешкодою на шляху побудови ефективної моделі міжнародних економічних відносин України на початку 1990-х років було й загострення відносин з Росією як через територіальну претензію щодо Криму, так і через проблему ядерного озброєння. Щодо останнього питання, то деякі американські та західноєвропейські політичні сили навіть говорили про можливість виникнення українсько-російського ядерного конфлікту. У 1991 р. українська влада прийняла концепцію ядерного роззброєння, згідно з якою протягом 1991–1992 рр. до Росії безоплатно було передано 500 тактичних ядерних ракет. Така стратегія, яку на сьогодні фахівці оцінюють як найбільшу помилку, призвела до значного тиску з боку НАТО (США) та Росії: у 1992–1994 рр., погрожуючи економічною та політичною блокадою, вони вимагали ратифікації договору про скорочення стратегічних ядерних озброєнь “Старт-1” та їхнього вивозу [1, с. 201]. Врешті-решт конфлікт було врегульовано підписанням у січні 1994 р. домовленості між США, Росією та Україною щодо знищення ядерної зброї останньої.

Специфіка розвитку зовнішньоторговельних відносин України з початку 1990-х років визначалася впливом низки ендогенних детермінант, зокрема, природно-географічних (вигідне географічне положення, багатий природно-ресурсний і трудовий потенціал), суспільно-політичних (зміна політичного режиму, крах монополії ко-

мунізму, розвиток інститутів демократії, наявність відповідної нормативно-правової бази, значний воєнний потенціал), соціально-економічних (плюралізм форм власності, розвиток підприємництва та ринкової інфраструктури, лібералізація вітчизняної зовнішньоекономічної діяльності тощо) (табл. 1).

Таблиця 1

Ендогенні чинники впливу на розвиток зовнішньоторговельних відносин України на початку 1990-х років

Чинник	Позитивний вплив	Негативний вплив
Географічне положення	Друга за територією європейська країна, на якій знаходиться географічний центр Європи. Значний транзитний потенціал: через її території пролягали важливі транспортні шляхи й енергетичні магістралі, які поєднували два континенти – Європу й Азію [6, с. 75]. Наявність кордонів з багатьма європейськими та азіатською державою, що сприяло розвитку прикордонної, прибережної та придунайської торгівлі, міжнародного бізнесу [1, с. 308]	Низка територіальних претензій з боку окремих політичних сил Польщі, Румунії, Угорщини, Чехії, Словаччини, Молдови на початку 1990-х років, що ускладнювало налагодження ефективної взаємодії [1, с. 187]. Сусідство з Росією, яка в рамках політичного протистояння з НАТО (США) перешкоджала євроінтеграції України
Природно-ресурсний потенціал	Багаті природні та сировинні ресурси: у СРСР Україна давала понад чверть видобутку вугілля, понад третину сталі та прокату, значну частку аграрної продукції [2, с. 27]. За прогнозами експертів, завдяки наявному природно-ресурсному потенціалу серед усіх союзних республік Україна мала найбільші шанси стрімкого економічного розвитку	Стратегічна роль України у ресурсному забезпеченні СРСР зумовлювала політичний і економічний тиск з боку Росії. Консервування екстенсивного ресурсно-сировинного характеру внутрішньо- та зовнішньоекономічного розвитку
Трудовий потенціал	Шоста країна Європи за чисельністю населення. Значний трудовий потенціал	Брак належного кадрового та інтелектуального потенціалу населення в результаті “деінтелектуалізації суспільства” в радянські часи. Відсутність народної консолідованості та єдиної національної ідентичності
Воєнний потенціал	Потужне виробництво зброї, низка військових баз, ракетних комплексів, значні запаси боєприпасів. Прийняття концепції ядерного роззброєння як чинник підвищення міжнародного авторитету країни	Високий рівень мілітаризації економіки: наприкінці 1980-х років тут було зосереджено 30% потужностей ВПК СРСР [3, с. 29]

Закінчення табл. 1

Чинник	Позитивний вплив	Негативний вплив
Політичний режим і домінуюча ідеологія	Декларування принципів свободи та демократії. Запровадження атрибутів державності. Крах одновекторної ідеології: поява у суспільстві диференційованої ідеологічної орієнтації (від проросійської до проєвропейської)	Повільна розбудова демократичної системи. Відсутність належного досвіду державотворення, реалізації власної внутрішньої та зовнішньої політики. Політична нестабільність Уряду. Відсутність відповідної політичної культури. Зосередження реальної влади у руках “старих” структур – “інтернаціональної” партноменклатури з прошарком “нових українців” (офшорно-космополітичної та кримінальної “еліт”, орієнтованої на власне збагачення) [2, с. 28]
Відповідне нормативно-правове забезпечення	Прийнято низку важливих документів: Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України, Закони України “Про правонаступництво України”, “Про дію міжнародних договорів на території України”, “Про державний кордон України” (1991 р.), Постанову “Про основні напрями зовнішньої політики України” (1993 р.)	Декларативний характер вітчизняного законодавства. Боротьба між законодавчою та виконавчою владою, що ускладнювало процес прийняття та реалізації відповідної нормативно-правової бази
Розвиток інститутів громадянського суспільства	Формування різних політичних сил та організацій у країні. Прийняття Декларації прав національностей України. Проголошення Дня прав людини. Звільнення політв’язнів. Утворення нових громадських організацій, розгортання мережі неформальних періодичних видань [10, с. 229, 235]	До 1996 р. у країні діяла радянська Конституція, що гальмувало розбудову громадянського суспільства
Соціально-економічне становище	Розгортання процесів приватизації. Розвиток різних форм підприємництва, рентних і орендних відносин. Залучення українських підприємств до іноземних проєктів. Розвиток ринкової інфраструктури. Деяке посилення іноземного інвестування. Лібералізація зовнішніх торговельних зв’язків. Стрімкий розвиток експорту продукції важкої індустрії. Зростання обсягів транзитної торгівлі	Економічна нестабільність. Викривленість процесу приватизації. Нечіткість податкового законодавства. Консервування радянських методів управління народним господарством. Слабка інвестиційна привабливість. Низький рівень інноваційності виробництва та застаріла матеріально-технічна база. Низька конкурентоспроможність вітчизняного виробництва. Негативне торговельне сальдо та зростання зовнішньої заборгованості. Висока залежність зовнішньої торгівлі від зовнішніх кредитів

Джерело: Складено автором за: [1, с. 187, 308; 2, с. 27, 28; 3, с. 29; 6, с. 75; 10, с. 229, 235].

Процес посилення конкурентних позицій України на міжнародній арені відзначався впливом низки екзогенних чинників, серед яких варто виокремити як економічні, так і політичні. З одного боку, закінчення “холодної війни”, формування поліцентричного світу, зміна балансу сил через розпад соціалістичного табору та утворення низки нових країн, регіональні воєнно-політичні конфлікти (криза у Перській затоці, воєнний конфлікт у Югославії), прискорена політична глобалізація світу, розвиток наднаціонального управління та глобальної безпеки, суспільно-політичні суперечності Росії початку 1990-х років тощо, з іншого боку, формування глобальних гео економічних зон (Європейської, Північноамериканської, Азіатсько-Тихоокеанської), створення низки міжнародних і регіональних організацій, трансформація європейського поділу праці, розвиток процесу інтернаціоналізації виробництва, інвестиційне прискорення з боку ЄС, лібералізація та інтенсифікація торговельних потоків між країнами Західної та Східної Європи, міграція робочої сили, розвиток консолідованого міжнародного валютно-фінансового ринку створили сприятливі умови для швидкої інтеграції України до світогосподарського простору, яка при цьому мала свою специфіку. Під впливом урядів економічно розвинутих країн, який реалізовувався через фінансову допомогу та дешеві кредити від міжнародних організацій, Україна взяла курс на формування відкритої економіки та повну відмову від державного протекціонізму на зовнішніх і внутрішніх ринках [12, с. 232–233]. За таких умов в середину країни хлинув потік конкурентоспроможного імпорту, який поставив у дуже скрутне становище і без того слабе вітчизняне виробництво, що стало перешкодою для реалізації експортного потенціалу країни. Утвердилася продовольчо-сировинна спеціалізація країни у МПП, посилювалися її конкурентні позиції як постачальника продукції з низькою доданою вартістю.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило виявити, що на початку 1990-х років становлення України як самостійного суб’єкта міжнародних торговельних відносин відбувалося в умовах складних і суперечливих внутрішніх та зовнішніх трансформацій. Подальшій інтеграції України до світового ринку сприяли стрімкий розвиток процесів глобалізації та регіоналізації, трансформація системи міжнародного поділу праці, становлення геополітичного плюралізму, лібералізація міжнародної торговельно-економічної взаємодії тощо. Водночас сформувалися сталі конкурентні позиції країни як імпортера готової продукції та постачальника низькотехнологічних товарів і послуг. Ефективній реалізації наявного зовнішньоторговельного потенціалу перешкоджали внутрішня економічна криза, крах державної програми приватизації, загальне посилення економічної влади окремих фінансово-бізнесових груп і монополізація стратегічних секторів зовнішньої торгівлі (експорт ресурсів та сировини, транзит), політична нестабільність і неефективність державного управління, поглиблення соціальних диспропорцій.

Розвиток зовнішньоторговельних відносин України визначався впливом низки детермінант: природно-географічних (значний транзитний потенціал, потужна ресурсно-сировинна база, брак належного кадрового та інтелектуального потенціалу), політичних (демократизація політичного режиму, відсутність належного досвіду державотворення, розвиток інститутів громадянського суспільства, ядерне роззброєння), соціально-економічних (приватизація, розвиток рентних та орендних відносин, становлення рин-

кових форм підприємництва, слабкий інвестиційний потенціал, низька інноваційність виробництва, застаріла матеріально-технічна база, зовнішнє кредитування).

Низка означених бар'єрів й сьогодні обмежує ефективну інтеграцію України до світогосподарського простору. В умовах розбудови сучасної моделі зовнішньоторговельної взаємодії варто врахувати набутий історичний досвід. Насамперед, він цінний при розробці відповідної державної політики, реалізація якої сприятиме викоріненню чинників негативного впливу на розвиток міжнародних конкурентних позицій країни. Йдеться про подолання політичної та економічної нестабільності, забезпечення подальшого розвитку інститутів громадянського суспільства, інноваційного й інтелектуального потенціалу, реалізацію інструментів підтримки вітчизняного виробника, нівелювання високої екзогенної залежності країни тощо.

Список використаних джерел

1. Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний етап. Київ: РІЦ УАНПП, 1997. 687 с.
2. Даниленко В. Україна: від “перебудови” до соціальних потрясінь (1985–2018 рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2018. Вип. 23. С. 21–38.
3. Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.
4. Віднянський С. Особливості становлення зовнішньої політики незалежної України. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2011. Вип. 20. С. 18–40.
5. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження / відп. ред. В.А. Смолій. Т. 2. Київ, 2011. 608 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-572-1/978-966-521-572-1.pdf>
6. Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин / за ред. Л.В. Губерського. Київ: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. 512 с.
7. Гайдуков Л.Ф., Манжола В.А., Коміренко І.Д., Губерський Л.В. та ін. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000). Київ: Либідь, 2001. 624 с.
8. Донченко Є. Україна у східноєвропейській політиці Франції (1991–2009 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2010. Вип. 19. С. 277–284.
9. Васильєва-Чекаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.). Київ: Освіта, 1998. 176 с.
10. Дещинський Л.Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: у 2 ч. Ч. 2. Львів: Бескид Біт, 2004. 320 с.
11. Малік Я.Й. Україна у міжнародних відносинах ХХ ст. Львів: Світ, 2004. 391 с.
12. Еволюція ринкових інститутів в Україні: у 2 ч. / за ред. В.В. Небрат. Київ: НАН України, Ін-т економ. та прогнозув., 2012. Ч. 2. 460 с.

Отримано 12.03.20 та оновлено 19.03.20

References

1. Ivchenko, O. (1997). Ukraine in the system of international relations: historical retrospective and modern stage. Kyiv: RITs UANPP [in Ukrainian]
2. Danylenko, V. (2018). Ukraine: from the period of “Perestroika” to social upheavals (1985-2018). *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka – Ukraine of XX century: culture, ideology and politics*, 23, 21-38 [in Ukrainian]
3. Danylenko, V.M. (2018). Ukraine in 1985–1991: the last chapter of Soviet history. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian]

4. Vidnianskyi, S. (2011). The peculiarities of independent Ukraine's foreign policy formation. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky – Ukraine's international relations: researches and findings*, 20, 18-40 [in Ukrainian]
5. Smolii, V.A. (Ed.). (2011). Economic history of Ukraine. Historical and economic research. Kyiv. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-572-1/978-966-521-572-1.pdf> [in Ukrainian]
6. Huberskyi, L.V. (Ed.). (2008). Ukraine in the postbipolar system of international relations. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr Kyivskiy universytet [in Ukrainian]
7. Haidukov, L.F., Manzhola, V.A., Komirenko, I.D., Huberskyi, L.V. and others. (2001). International relations and foreign policy (1980–2000). Kyiv: Lybid [in Ukrainian]
8. Donchenko, Ye. (2010). Ukraine in the Eastern European policy of France (1991–2009). *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky – Ukraine's international relations: researches and findings*, 19, 277-284 [in Ukrainian]
9. Vasylieva-Chekalenko, L.D. (1998). Ukraine in the international relations (1944–1996). Kyiv: Osvita [in Ukrainian]
10. Deshchynskiy, L.Ye. (2004). The international relations of Ukraine: history and modern stage. Lviv: Beskyd Bit [in Ukrainian]
11. Malyk, Ya.Y. (2004). Ukraine in the international relations of the XX century. Lviv: Svit [in Ukrainian]
12. Nebrat, V.V. (Ed.). (2012). Evolution of market institutions in Ukraine. Kyiv: Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian]

Received on 12.03.20 and updated on 19.03.20